

Трифон Банков (България)

ПЪРВОБЪЛГАРСКИТЕ КАМЕННИ НАДПИСИ И НАЧЕНКИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПОЕТИЧЕСКА МИСЪЛ

(Предварителни бележки)

Първобългарските каменни надписи, чието значение за епиграфиката, историята, езикознанието, литературата и т. н. беше отчетено в трудовете на Г. Баласчев¹, В. Златарски², В. Бешевлиев³, Ив. Дуйчев⁴, П. Динев⁵, Ем. Георгиев⁶ и др., представят интерес и за изследователите на българската поезия.

Въпросът, който поставям тук, е свързан с определянето на наченките на българската поетическа мисъл. Близо две десетилетия вече в българската литературна история се приема, че началото на българската литература трябва да се търси в първобългарските каменни надписи на гръцки език.⁷ Това мнение, струва ми се, е установено и се приема без особени резерви. Досега обаче не се е говорило нито за тяхното литературновидово, нито за тяхното жанрово определяне. Настоящата статия представя опит да се даде известна отлика на два от надписите, да се потърси тяхната точна литературна стойност и значение.

В голямата си част първобългарските каменни надписи на гръцки език по характера на своите текстове имат прозаична същност. Това е нещо естествено за надписи, носители на чисто информативно съдържание (с преобладаваща историческа насоченост). В тях няма, а и не бива да се търси поетическо мислене и поетическо виждане на света. Посочените компоненти обаче се срещат в един фрагмент от Търновския надпис на хан Омуртаг⁸ и в запазената част от Пресияновия надпис от Филипи.⁹ Ето въпросните текстове:

¹ Старобългарски каменни надписи от времето на великия кан Омуртаг. — Минало, год. I, 1909, кн. 3 и 4.

² История на българската държава през средните векове. Т. I, I, С., 1918.

³ Първобългарски надписи. Увод, текст и коментар. — ГСУ, ИФФ, т. XXXI, 1934. Разширено издание на същата студия — V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963. Културно-историческото значение на първобългарските надписи, СпБАН, 1969, кн. 3 и 4.

⁴ Из старата българска книжнина, т. I, С., 1940. Вж. и рецензията му за немското издание на труда на В. Бешевлиев. Bemerkungen zu protobulgarischen Inschriften. — Medioevo bizantino-slavo, v. 3, Roma, 1971.

⁵ За периодизацията на българската литература до Освобождението. — В: Писатели и творби. С., 1958; Въпросът за началото на българската литература. — В: Литературни въпроси. С., 1963.

⁶ Разцветът на българската литература в IX—X век. С., 1962.

⁷ Вж. П. Динев. Пос. статии, както и работата на V. Beševliev. Anfänge der bulgarischen Literatur. — International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, IV, 1961, S. 116—145.

⁸ В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. № 10, с. 42—43, 78—85. Историята на паметника и неговите издания вж. у Бешевлиев. Пос. съч., с. 78.

⁹ В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. № 20, с. 46, 119—121. Вж. и изданията на Г. Двогпѣк. Deux inscriptions gréco-bulgares de Philippes. — Bulletin de correspondance hellénique, LII, 1928; Йорд. Иванов. Български старини из Македония. 2 изд., С., 1930.

ὁ ἀνθρώπος καὶ κ' αὐτὸ ζῆν
ἀποθνήσκει καὶ ἄλλος γενᾶται καὶ
ἴνα ὁ ἔσχατος γηγόνμενος
ταῦτα θεοῦ ἀπομνησκέ-
τε τὸν πύσαντα αὐτό.
(стр. 43)

Човекът дори и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като разглежда тези (писмена), да си спомня за този, който я е направил.¹⁰

Човекът и добре да живее, умира и друг се ражда, и нека роденият последен, като гледа това, да си спомни за този, който го е направил.¹¹

Ἡ ἡμεῖς τὴν ἀλήθειαν γυ-
ροῦν ὁ Θεὸς θεοῦ καὶ ἡ
τῆς ψεύδετε ὁ Θεὸς θεοῦ.
τοὺς Χριστιανούς οἱ Βουλ-
τοὺς πολὺ ἀγαθὰ ἐπυνόησαν
καὶ οἱ Χριστιανοὶ ἐλημέ-
νουν, ἀλλὰ ὁ Θεὸς θεοῦ.
(стр. 46)

Който и да дири истината, Бог вижда, и, който и да лъже, Бог вижда. На християните (= византийците) българите направиха много добрини и християните (= византийците) забравиха, но Бог вижда.¹²

... Ако някой търси истината, Бог вижда, и ако някой лъже, Бог вижда. Българите направиха много добрини на християните, и християните забравиха (това), но Бог вижда.¹³

Тези епиграфски материали не са външно подчертани стихотворения. В тях няма да срещнем нито един от стихотворните похвати, присъщи на съвременните им поетически творби от чуждите литератури (западни и източни) и най-вече византийската.¹⁴ И дори да се намери подобен паралел, то сравнението ще бъде недопустимо, тъй като целта на текстовете от надписите (чисто практическа насоченост в сферите на политическите отношения) няма нищо общо със съзнателното създаване на литературна творба. Така че разглежданият тук въпрос може да се прецизира, като се направи уговорката, че не се търси началото на българското стихотворство, на вече обособеното българско стихотворение, притежаващо своя ритмична организация на текста, а наченките на поетическо мислене и светоусещане, израз на обективно авторско съзнание. До официалното християнизирание на българската държава (864 г.) и по-точно до създаването на Преславската и Охридската книжовна школа липсата на държавна нормативност в областта на литературата — християнизирането на страната е оня катализатор на културните явления, който изиграва решаваща роля при формирането на старобългарската литературна система — довежда и до липсата на ясно обособени литературни произведения, в т. ч. и стихотворения. Обективно съществуващите писателски (в случая поетически) дарования са реализирали себе си вероятно по линията на народното творчество¹⁵ или пък, както е в разглежданите случаи, като приближени

¹⁰ Превод на В. Бешевлиев. Пос. съч., с. 85.

¹¹ Превод на Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, с. 5.

¹² Превод на В. Бешевлиев. Пос. съч., с. 120—121. Различията на гръцкия текст вж. у Йорд. Иванов. Български старини из Македония. 2 изд., с. 11.

¹³ Превод на Йорд. Иванов. Пос. съч., с. 11. В превода липсва пояснение на думата „οἱ χριστιανοὶ“ (християните), но на този интересен въпрос Йорд. Иванов отговаря така: „Укорът, насочен от българите срещу християните — гърци или славяни смолени, ще да има пред вид някоя неустойка или неизпълнение на договор от християнска страна“ (с. 11—12).

¹⁴ За византийската стихотворна традиция по това време (първата половина на IX в.) като най-близка (географски) за възприемане от прабългарите (и славяните) вж. К. Кгитбасег. Geschichte der byzantinischen Literatur. 2. Aufl., München, 1897. Подобно влияние обаче не се намира в единствените български литературни паметници от епохата — каменните надписи на гръцки език. И това е естествено, като се вземат пред вид обществените и верските различия между прабългарското и византийското общество.

¹⁵ Това е само предположение, тъй като няма достатъчно сигурни факти за наличието на фолклор у прабългарите.

до владетеля хора, получили възможността да изразят мислите си, макар и на камък.¹⁶ Другояче казано: потенциалната възможност за създаването на поетически творби е налице в посочените два надписа. И в случая въпросът се свежда до установяването на този факт. Същата тази потенциална възможност намира по-сетне (в християнската епоха) своята реализация в поетически творби, притежаващи стихотворна техника, обособена стихотворна система.¹⁷ Ясно е, че проблемът не е само литературно-исторически, но и културно-философски. И в тая насока трябва да кажа, че приемам думите „потенциална възможност за създаване на поетическо творчество“ като термин, в който влагам освен обективно съдържание,¹⁸ но и отчитам субективната¹⁹ същност на „потенциалната възможност“ независимо от характера на нейната изява. Тази изява може да бъде предадена описателно, може да бъде тълкувана различно и към нея може да се пристъпи с различни оценъчни критерии, но когато тя е неоспорим факт, то следва да се определи към кои именно област на духовния живот спада този факт. А тъй като вече сме приели, че първобългарските надписи спадат към един специфичен, предписмен, „предисторически“²⁰ период в историята на българската литература, мисля, че поставянето на проблема за поетическия заряд на приведените по-горе надписи е съвсем закономерен.

Нека да обърнем поглед към самите надписи. Да вземем Пресияновия надпис от Филипи. „Ако някой търси истината. . .“ Написалият тези редове е изказал една мъдрост, в която рефрентът „Бог вижда“ е мерило за върховната справедливост на нещата и е една оправдана закана към онези, които нарушават тази справедливост. Естествено авторът на този текст не е имал намерение да пише поезия, тъй като външните подбуди за създаването на надписа²¹ са свършено противоположни на поезията. Но безспорно е, че този човек е притежавал поетичен дар, склонност към дълбоки и верни заключения, емоционално мислене — качества, които независимо от намеренията му са го давали до създаването на въздействаща творба. Двете изречения, от които е съставен текстът на тази творба, са съвсем противоположни едно на друго. Първото е своеобразен афоризъм, пословица, в която е подчертано преимущество на истината над лъжата, а другото има съвсем конкретен характер, има вид на откъслек от летопис, в който се съобщава за нечия подлост, а накрая в обобщението „но Бог вижда“ прозира спотаена закана за възмездие, отмъщение и приоритет на търпеливото добродушие над подлостта. Взети сами по себе си, тези изречения нямат онази стойност, която им приписвам като цяло. Но в своята съвкупност те са поетична творба, която буди чувства, раздвижва мисълта и вълнува с въпросите за добро и зло, за справедливо и не-

¹⁶ Тук не засягам въпроса за етническата принадлежност на създателя на текста на надписите. Този въпрос ще бъде разгледан по-нататък.

¹⁷ За старобългарската поезия, за нейните създатели, творби и особености вж. А. С о б о л е в с к и. Черковнославянските стихотворения от IX—X в. и тяхното значение за черковнославянския език. — СбНУ, кн. XVI—XVII, 1900; Р. Я к о б с о н. Заметка о древне-болгарском стихосложении. — Изв. ОРЯС, т. 24, кн. 2, Петроград, 1923; К. К у е в. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974; К. С т а н ч е в. Старобългарската поезия (дипломна работа). С., 1971.

¹⁸ Надарените за някой вид творчество хора са обективна даденост. Когато обаче по една или друга причина те не реализират възможностите си, тогава не могат да бъдат обект на историята на което и да е било изкуство.

¹⁹ Схващана пак в сферите на реализацията.

²⁰ П. Д и н е к о в. За периодизацията на българската литература до Освобождението, с. 358—359, 381.

²¹ Те не са съвсем ясни, но вероятно засягат някаква неустойка на договорни задължения и преследват политически ефект. Вж. И о р д. И в а н о в. Пос. съч., с. 11—12, и Ф. Д в о г ъ ъ к. Пос. съч., с. 146.

справедливо. За да каже: „Българите сториха много добрини на християните, а християните забравиха, но Бог вижда“, авторът тръгва отдалеч. Като намесва въпросите за истината и лъжата, той постига поетични резултати и много по-силно внушение от това, което щеше да се получи, ако само беше заявил горното изречение. Текстът на този надпис е синтез от философия и поезия с голяма сила на въздействие, нещо което го няма в останалите каменни надписи на гръцки език,²² където се споменават имена на владетели, приближени на тях хора, войнски и граждански добродетели, строежи и т. н., т. е. литературният характер на въпросния текст е очевиден. Не е моя задача тук да определям жанра на тази творба, пък и пред вид на нейната голяма древност съвременните разбирания за стихотворни жанрове едва ли биха играли някаква роля при определянето му.²³ Все пак нека не се забравя, че нямаме работа с ясно обособено стихотворение, а по-скоро с регистрация на изявата на един поетически строй на мислене, на поетическа надареност.

Казаното дотук за Пресияновия надпис важи с пълна сила и за цитирания откъс от Търновския надпис на Омуртаг. И при този текст имаме едно конкретно събитие — направата на „преславен дом на Дунава“, което трябва да бъде увековечено с каменен надпис. И тук причините, подбудите за създаването на надписа са съвсем отдалечени от поезията, от целенасоченото, осъзнато създаване на литературна творба, но поетичната вътрешна нагласа на автора го е довела до написването на приведенния по-горе поетичен пасаж. Това е текст, който също като предходния е многозначен и дълбок по съдържание, буди размисли. Тук, в тези кратки думи е и вечната изменчивост на нещата, диалектиката на битието, намирането на смисъла на човешкия живот в творческия труд и признателността на следващите поколения хора, родените последни. С пределна лаконичност са внушени истини, чиято дълбочина е неизмерима.

Поставената тук теза би предизвикала редица възражения от различно естество. Преди всичко — априорния характер на доказателствата за защитата ѝ. Но той не би могъл да бъде друг, когато имаме работа с материал, външно отдалечен от представите ни за поезия.²⁴

Друго сериозно възражение би могло да бъде следното: прабългарските каменни надписи са писани на гръцки език, а и разглежданите два надписа са твърде изолирани като явление. Въпросът за езика на надписите наистина е сериозен, но тъй като българската наука му е дала един, струва ми се, за-

²² Тук не включвам посочения фрагмент от Търновския надпис на Омуртаг.

²³ Далеч съм от мисълта да правя каквито и да е било съпоставки с разглеждания надпис и явления от областта на съвременната поезия, но просто за да илюстрирам тезата, че дори произведения, които нямат подчертана, външна, декларативна прилика с поетични творби, могат да носят в себе си сериозен поетичен заряд, разделям текста на надписа на следните редове:

Ако някой търси истината,
Бог вижда,
и ако някой лъже,
Бог вижда.
Българите сториха много добрини на християните,
а християните забравиха,
но Бог вижда.

Абстрахирам се от знанието си за времепоаявата на текста и виждам пред себе си едно съвсем модерно като конструкция стихотворение в свободен стих, подобно на някой от образците например на съвременната френска поезия. Срв. например J. Rousselot. *Rapport critique des nouveaux poètes français*. Paris, 1952.

²⁴ Имам пред вид, разбира се, съвременното схващане на термина.

доволителен отговор, то аз ще се въздържа от обстойна аргументация.²⁵ Гръцкият език не омаловажава нито литературния характер на надписите, нито пък тяхната литературна стойност.²⁶ Колкото до изолираността им като факт, то това не е основание да се пренебрегва същността им. Творбата на Черноризец Храбър „О писменехъ“ е единствена по рода си в българската литература от IX—X в., а се определя като „полюемико-апологетична статия“ и „начало на публицистичния стил в старобългарската литература“,²⁷ а оттам и в литературата ни изобщо.

Солиден аргумент против истинността на поставената тук теза се явява мисълта, че първобългарските каменни надписи са създадени от образовани византийци, на които е била възложена направата им.²⁸ Ако това е така, то навлизаме в областта на византийската литература и нямаме право да я присвояваме, независимо че надписите засягат прабългарската действителност. Тук допираме до проблема за етническата принадлежност на създателя на надписите, проблем, който е засяган повече или по-малко в трудовете на всеки един от изследователите или издателите на първобългарските надписи.²⁹ От филологическа гледна точка мненията се разделят на две: 1) създателят на надписите не е грък (византиец), а прабългарин или славянин;³⁰ 2) създателят на надписите е грък (византиец).³¹ Застъпниците на първото становище изхождат от отразеното в надписите недобро познаване на гръцкия език, от граматичните и правописни грешки в текстовете. Техните опоненти пък смятат, че горните факти са резултат не на незнанието на писача, а на историческия развой на гръцкия език. Още в първото издание на своя труд „Първобългарски надписи“ В. Бешевлиев посочва, че „всички онези, които, изхождайки от гръцкия език на нашите надписи, са приели за техни съставители българи, не са съумели да направят тънката, но съществена разлика между езикови отклонения, лежащи в развоя на гръцки език, и езикови отклонения, дължащи се на незнание или недобро владение на гръцки език“ (с. 20). Всичко това безспорно е така. И все пак, мисля, че въпросът за етническата принадлежност на създателя на надписите не е окончателно решен. Прецизният разбор на езиковите явления в първобългарските надписи, направен от К. Иречек и В. Бешевлиев, доказва, струва ми се, убедително, че в създаването на надписите трябва да търсим на всяка цена гръцка (византийска) ръка. Но къде точно трябва да търсим тази гръцка намеса? Дали в създаването на текста или в напасянето му върху камъка? В случая техническото изпълнение на надписите не ни интересува. То би могло да бъде извършено както от византиец, така и от прабългарин (или от славянин). Остава текстът. И въпросът, който в крайна сметка трябва да се разреши и който е в пряка връзка с поставения тук про-

²⁵ Вж. В. Бешевлиев. Първобългарски надписи, както и немското издание на този труд; Е. М. Георгиев. Разцветът на българската литература в IX—X век, с. 19—20; П. Динев. Въпросът за началото на българската литература.

²⁶ Като разглежда този въпрос, П. Динев посочва, че началното състояние на редица литератури е свързано с писане на чужд език. Срв. пос. ст., с. 19—21.

²⁷ Е. М. Георгиев. Разцветът..., с. 322—323.

²⁸ Тук, разбира се, не трябва да откъсваме от вниманието си и мисълта, изказана от Е. М. Георгиев: „Кой е писал прабългарските надписи? Гръцкото писмо и особено гръцкия език ни карат да мислим за гърци, служители или по-вероятно пленници у прабългарите. Но съдържанието, което утвърждава българската държава и понякога изявява ненавист към гърците, ни кара да мислим и за прабългари или славяни, които са усвоили изкуството на писането от гърците“ (Разцветът..., с. 20).

²⁹ Вж. преглед на становищата у В. Бешевлиев. Пос. съч., с. 19—20.

³⁰ А. Кирхоф, Х. Лопарев, В. Златарски, Дж. Бъри, Г. Баласчев, Е. Дарко, Г. Халзидакис. Подробна библиография вж. у В. Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 19.

³¹ К. Јигеџек. ASLPh, Bd. 21; В. Бешевлиев, българското и немското издание на труда му.

блем, е следният: след като гръцката намеса в надписите е очевидна, то какво представя самият текст? Дали: а) гръцка редакция (езикова) на създадения от прабългарин или славянин текст или б) прабългарска (цензурна) редакция на създадения от грък текст? Т. е. чия е била главата (образно казано), която е съставила текста, подложен по-късно на допълнителна езикова или цензурна обработка.³² Поради липса на достатъчно фактически материал могат да бъдат защитени с еднакъв успех и двете положения. Лично аз поддържам първото гледище. Основания за това намирам в следното: 1) създаването на текст за официален надпис, чието предназначение е както мемориално, така и политическо, може да бъде поверено само на човек, приближен до управляващите прабългарски среди. А такъв едва ли може да бъде грък; 2) отбелязаната и от В. Бешевлиев прилика на разглеждания пасаж от Търновския надпис на Омуртаг с някои надгробни християнски формули³³ навежда до интересната (и вероятна) мисъл, че надписът е създаден от славянин-християнин, придобил някакво влияние сред управляващите;³⁴ 3) дори да допуснем, че „*oi xristianoi*“ е действително равно на „византийци“ (в разглеждания Пресиянов надпис от Филипи), написано под влияние на византийски образци,³⁵ и че целият текст е създаден от грък, тогава излиза, че един византиец ще се заканва и упреква останалите византийци. Това е християнин. И каквото и да е положението му сред прабългарската и славянска езическа среда, в която се намира — пленник, изменник дори, верските различия трябва да се отчитат. Да се търсят в случая аналогии със съвременето, е недопустимо. Естествено тук трябва да се отговори на въпроса, кой бог именно трябва да търсим в рефрена „*o θεός θεός*“ — християнския или езическия? Като изхожда от стилните и декоративни особености на тези първобългарски надписи, в които се среща думата „*θεός*“ (без да визира конкретно Пресияновия надпис от Филипи), В. Бешевлиев смята, че това може да бъде само християнският бог.³⁶ Струва ми се обаче, че при разглеждания тук надпис в светлината на казаното по-горе трябва да виждаме езическия бог. Но това естествено са само предположения.

Повдигнатите тук въпроси са сложни и отговорни, ето защо не смятам, че могат да се изчерпят само с една статия. Но мисля, че докато не бъде установена със сигурност етническата принадлежност на създателя на текста в разглежданите надписи, то въпросът за истинността или неистинността на поставената тук теза, а дори и за правото на българската литературна история да включва в своя периметър тези текстове, си остава открит.

³² А да се мисли, че подобна обработка не е имало, е недопустимо, тъй като това са надписи, отразяващи държавническо гледище и преследващи преди всичко политически ефект.

³³ Първобългарски надписи, с. 22. Срв. и коментаракъм № 10.

³⁴ Малко е вероятно, че грък е създателят на този надпис, където прилагателните „преславен“ и „всеславен“ са написани три пъти, а завършекът е пожелание за дълголетие на владетеля. Това безспорно са епиграфски трафарети, но трудно е да се помисли, че един враг на славянобългарската държава (каквито са гърците по онова време) би създал надписа, та дори и срещу заплащане или под принуда. Надписът не би бил така искрен.

³⁵ В. Бешевлиев. Пос. съч., с. 119—120.

³⁶ Пос. съч., с. 26.